

## نگاشت مدل عوامل مؤثر بر اعوجاجات بودجه عمومی کشور

عادل آذر

استاد مدیریت صنعتی، دانشکده مدیریت دانشگاه تربیت مدرس، تهران

azara@modares.ac.ir

مهدی صادقی‌شاهدانی

استاد اقتصاد، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران

shahdani@yahoo.com

رضا محمدرضاییکی

کارشناس ارشد مدیریت صنعتی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران (نویسنده مسئول)

r.beiki@isu.ac.ir

این پژوهش به معرفی مفهومی به نام «اعوجاج بودجه عمومی کشور و عوامل ایجاد کننده آن» پرداخته است. اعوجاج بودجه عمومی کشور به هر گونه انحراف عینی و غیرعینی، تخلف از برنامه‌های کلان یک جامعه، ایجاد رفتارهای غیرعادی که موجب عدم صفر شدن تراز عملیاتی، تراز دارایی‌های سرمایه‌ای و تراز دارایی‌های مالی و در نتیجه بی‌ثباتی اقتصاد و عدم تحقق عدالت در جامعه خواهد شد، گفته می‌شود. در این رابطه، ابتدا درباره اعوجاج بودجه با روش تحلیل اسناد و مدارک، مفهوم اعوجاج بودجه معرفی، و سپس با استفاده از روش تحلیل مضمون عوامل ایجاد کننده اعوجاج بودجه عمومی کشور استخراج می‌شود. قوانین، ساختار، منابع و فرایند بودجه عمومی کشور از عوامل اصلی اعوجاج بودجه عمومی کشور بود، که هر کدام به زیر معیارهایی تقسیم شده‌اند. در مرحله بعدی به کمک فرایند سلسله مراتبی (AHP) و فرایند تحلیل شبکه‌ای (ANP) به اولویت بندی با انجام مقایسه‌های زوجی تمامی عوامل و زیر معیارهای آنها و به وابستگی خوشه‌ای درونی و بیرونی عوامل اصلی پرداخته شد. نتایج حاکی از این است که قوانین و مقررات بودجه عمومی کشور از مهم‌ترین عوامل ایجاد کننده اعوجاج بودجه عمومی کشور است.

طبقه‌بندی JEL: O42, O32, E52, E37, C53

واژگان کلیدی: اعوجاج بودجه، بودجه عمومی کشور، قوانین بودجه، ساختار بودجه، فرایند بودجه، منابع بودجه

## ۱. مقدمه

بودجه، بیان کمی برنامه‌هاست و اهداف برنامه‌ها با ارقام بودجه‌ای تعبیر و تفسیر می‌شود. به بیان دیگر، بودجه را می‌توان علم و هنر تخصیص منابع محدود برای رفع نیازهای نامحدود تلقی کرد (نیکوکار و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۵۰). در واقع بودجه مهم‌ترین ابزاری است که از طریق آن مأموریت‌های دولت صورت کمی به خود گرفته و طبق آن اولویت‌ها، زمان‌بندی و به‌طور کلی تعبیرهای عملیاتی مأموریت‌های دولت تعیین می‌شود (مقیمی، ۱۳۹۶: ۴). از آن جا که بودجه‌ریزی ابزار راهبردی برای انضباط اقتصادی و مالی دولت‌هاست (آذر و امیرخانی، ۱۳۹۱: ۱)، از این ابزار به‌عنوان مهم‌ترین و مؤثرترین عامل برنامه‌ریزی و کنترل یاد شده است (آذر و خدیور، ۱۳۹۶: ۳۳). بنابراین بودجه‌ریزی عمومی، نوعی ابزار حکمرانی جدید است. این ابزار می‌تواند کارکنان بخش عمومی را پاسخگو نگه دارد؛ از این رو میان بودجه و ارزش‌های دموکراتیک پاسخگویی به مالیات دهندگان و رأی دهندگان رابطه سیاسی وجود دارد (هو<sup>۱</sup> و همکاران، ۲۰۱۱: ۳۷۲). به بیان دیگر، بودجه‌ها ابزار قدرتمندی برای پاسخگویی به شهروندانی هستند که می‌خواهند بدانند دولت پول آنها را چگونه خرج می‌کند و آیا دولت‌ها برای ارجحیت‌های آنها ارزش قائل هستند یا خیر؛ زیرا بودجه، ارجحیت شهروندان و پیامدهای دولت را به هم وصل می‌کند. طبق این نکته یکی از ویژگی‌های مهم بودجه‌ریزی عمومی این است که کسانی که منابع مالی بخش عمومی را تأمین می‌کنند، همان کسانی نیستند که در خصوص چگونگی خرج کردن پول تصمیم می‌گیرند. به بیان دیگر همواره این احتمال وجود دارد که سیاستمداران پول را متفاوت از خواست مالیات دهندگان خرج کنند (رایین<sup>۲</sup>، ۲۰۱۴: ۲۸).

بودجه‌ریزی در ایران علی‌رغم سه ربع قرن سابقه در تهیه و تنظیم بودجه و اهمیت ویژه آن در کشور با نارسایی‌ها و چالش‌های متعددی روبرو است و باعث ناکارآمدی بودجه در عمل می‌شود

---

1. Hou  
2. Rubin

(اربیان و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۲). نارسایی‌ها و چالش‌های بودجه‌ریزی در ایران معلول عوامل و مسائل مختلفی است که برخی از آن از قبیل عوامل انسانی، فنی، سیاسی و... متأثر از شرایط ویژه و غیرعادی موجود در کشور است. اما برخی دیگر متأثر از ساختار قوانین و نظام بودجه‌ریزی موجود در کشور است (رمضانی، ۱۳۸۵: ۵۳).

در نگاهی اثبات‌گرایانه، بودجه به‌مثابه ماشین و ابزار اقتصادی مدیریتی در نظر گرفته می‌شود که به‌صورت عینی قابل تشخیص و عارضه‌یابی است و می‌توان نارسایی‌های آن را با استفاده از برخی محاسبات کمی-عددی احصاء نمود. اما چنانکه از منظری دیگر یعنی از دریچه‌ی فرا اثباتی به مسئله بودجه نگریسته شود، بودجه به‌مثابه موجودی زنده قابل اعتناست و بایستی پیچیدگی‌های آن را با استفاده از استعاره ارگانیکی و زیستی مورد توجه قرار داد. از این منظر بودجه به‌مثابه موجود زنده مورد توجه قرار می‌گیرد. از این منظر صرف توجه به اعداد رهنمون رصد نارسایی‌ها نخواهد بود و مفاهیمی تازه همچون سازگاری، تطبیق‌پذیری، وابستگی به محیط، سلامت و بهبود، بایستی مورد توجه ویژه قرار گیرد. با این نگاه علم بودجه از ردیف علوم محاسباتی خارج شده و در ردیف علوم اجتماعی قرار می‌گیرد. بنابراین بایستی از طریقی دیگر به مفهوم اعوجاج بودجه نگریست و اعوجاج در بودجه را هم چون اعوجاج در روانشناسی، جامعه‌شناسی مورد تدقیق و بررسی قرار داد. از این منظر بایستی در بررسی اعوجاج بودجه به انحراف عینی و غیرعینی به‌صورت توأمان، عدم تطبیق‌پذیری با برنامه‌های کلان کشور، رفتارهای نامنظم و غیرعادی توجه لازم مبذول شود. در این پژوهش علاوه بر مطالعه منابع کتابخانه‌ای از مصاحبه با خبرگان هم استفاده شد. ابتدا به استخراج عوامل ایجادکننده اعوجاج بودجه عمومی کشور پرداخته و سپس با استفاده از فرایند سلسله‌مراتبی (AHP) و فرایند تحلیل شبکه‌ای (ANP) درباره چگونگی و تأثیرگذاری متقابل این عوامل و اولویت‌بندی آنها پرداخته شد.

## ۲. ادبیات پژوهش

ادبیات پژوهش را با توجه به عوامل اصلی تأثیرگذار بر اعوجاج بودجه نوشته خواهد شد. بنابراین ادبیات پژوهش از چهار بخش فرایند بودجه‌ریزی، قوانین بودجه، منابع بودجه و ساختار بودجه تشکیل خواهد شد.

### ۱-۲. فرایند گردش نظام بودجه ریزی ایران

نظام بودجه‌ریزی در ایران در چهار مرحله تهیه و تنظیم، تصویب، اجرا، نظارت و کنترل خلاصه می‌شود که به هر یک به‌طور خلاصه پرداخته خواهد شد.

#### تهیه و تنظیم

اساسی‌ترین و پیچیده‌ترین و در عین حال فنی‌ترین مرحله از مراحل چهارگانه بودجه، مرحله تهیه و تنظیم و پیشنهاد بودجه است. در کشور ایران طبق اصل ۵۲ و ۵۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مرحله اول و سوم از وظایف قوه مجریه و مرحله دوم و چهارم از اختیارات و صلاحیت قوه مقننه است. پیچیدگی مسائل بودجه‌ای تا بدان پایه است که جز دستی اداری و سیاسی و فنی و قوه‌مجریه، مقام دیگری نمی‌تواند به تهیه سندی پردازد و فقط به مشورت با اعضاء صاحب نظر قوه مقننه اکتفا می‌شود (محسنی مهر، ۱۳۹۵: ۱۰۲). در واقع برای تهیه و تنظیم بودجه، کلیه وزارتخانه‌ها، سازمان‌ها، دستگاه‌ها عمومی و نیمه دولتی در تهیه بودجه خویش همکاری و مشارکت می‌کنند. دستگاه مسئول بودجه با بحث و مذاکره، و کم و زیاد کردن پیشنهادهای هزینه و ایجاد هماهنگی، سند نهایی بودجه را تهیه می‌کند تا آن را برای قطعی ساختن به شورای وزیران یا هیئت دولت تقدیم کند (آذر و امیرخانی، ۱۳۹۵: ۳۸۱). در این مرحله لایحه بودجه آماده خواهد شد و رئیس جمهور لایحه یاد شده را به مجلس شورای اسلامی تقدیم می‌کند.

اما آنچه در این بین سبب اعوجاج بودجه عمومی کشور خواهد شد و آن را از قاعده‌ی اصلی خارج می‌کند، مواردی چون تخصیص سیاسی منابع، ارزیابی فنی و اقتصادی طرح‌ها، چانه زنی در اعتبارات عمرانی، اعمال سلیقه شخصی، برآورد غیرواقعی درآمدها و هزینه‌ها، عدم نگاه سیستمی به

تهیه و تنظیم بودجه، عدم هم راستایی قانون بودجه با برنامه‌های توسعه‌ای کشور همچون چشم انداز بیست ساله و قانون برنامه‌های پنج‌ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور است.

### تصویب بودجه

لایحه بودجه را رئیس جمهور ارائه می‌کند. رئیس جمهور در این جلسه پیام بودجه‌ی سال قبل، سیاست‌های مالی سال آتی، آثار و نتایج مورد انتظار بودجه سال بعد مهم‌ترین تبصره‌های بودجه را بیان می‌کند. سپس لایحه بودجه به رئیس مجلس شورای اسلامی تقدیم می‌شود. رئیس مجلس آن را به کمیسیون‌های تخصصی ارجاع می‌دهد تا نمایندگان نظر کارشناسی خود را ظرف ده روز به کمیسیون‌های تخصصی مربوط اعلام کنند (آذر و امیرخانی، ۱۳۹۱: ۱۸۶). سپس به کمیسیون‌های تخصصی، کمیسیون تلفیق و در نهایت صحن علنی مجلس بررسی و تصویب خواهد شد.

جدول ۱. مراحل بررسی لایحه بودجه عمومی کشور

مدت زمان بررسی	مراحل بررسی در کمیسیون‌های مجلس
۱۰	نظر کارشناسی نمایندگان
۱۰	جمع بندی و نظر کمیسیون‌های تخصص
۱۵	جمع بندی و نظر کمیسیون تلفیق
۳۵	مجموع

مأخذ: یافته‌های پژوهش

کلیه مصوبات مجلس رسماً به شورای نگهبان فرستاده می‌شود و شورای نگهبان موظف است ده روز از تاریخ وصول مصوبه. مغایرت یا عدم مغایرت آن با شرع و قانون اساسی را اعلام کند (نود و چهارم قانون اساسی و ماده (۱۸۴) آیین نامه داخلی مجلس). پس از طی مراحل قانونی و تأیید شورای نگهبان و اعلام نظر مجمع تشخیص مصلحت نظام در موارد اختلاف لایحه بودجه به صورت قانون در آمده و با امضای ریاست مجلس جهت اجرا به و رئیس جمهوری ابلاغ می‌گردد.

در این مرحله اصلاحات مجلس، نگاه منطقه‌ای نمایندگان و عدم تخصص نمایندگان در امر بودجه عواملی است که سبب ایجاد اعوجاج بودجه عمومی کشور خواهد شد.

## اجرای بودجه

اجرای بودجه مرحله‌ای اساسی در فرایند گردش بودجه است و در توفیق یا عدم دولت و دستگاه‌های اجرایی و تحقق هدف‌ها و آرمان‌های اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی جامعه مهم‌ترین نقش را دارد، زیرا نه تنها تمام عملیات مربوط به تهیه و تنظیم و تصویب بودجه، بلکه مراحل بعدی آن یعنی نظارت و کنترل نیز برای اطمینان از اجرای صحیح صورت می‌گیرد. دولت به‌عنوان مظهر قوه مجریه با بهره‌گیری از خدمات و تخصص‌های هزاران کارشناس و کارگزار و استفاده از تمامی منابع مالی و اقتصادی کشور، طبق برنامه‌ها و اعتبارات تصویب شده، به اجرای صحیح و به‌موقع بودجه کل کشور اهتمام می‌ورزد. بدیهی است که وجود عوامل و شرایطی مانند تشکیلات سازمانی مناسب، مدیران لایق و آگاه، کارکنان علاقه‌مند و کارآمد، مقررات و ضوابط ساده و منطقی و سرانجام روش‌های اجرای قابل کنترل و مطلوب، چنانچه بانضباط و احساس مسئولیت توأم باشد، تحول اساسی در نظام اداری و اجرایی کشور ایجاد می‌کند (آذر و امیرخانی، ۱۳۹۱: ۳۹۵).

آنچه سبب می‌شود بودجه مصوب به‌طور کامل اجرا نشده و شاهد اعوجاج در بودجه خواهیم شد، جابه‌جایی اعتبارات و عدم هماهنگی دستگاه‌های اجرایی و ستادی است.

## نظارت بر بودجه

نظارت مجلس شورای اسلامی بر اجرای صحیح بودجه سالیانه کشور از طریق دیوان محاسبات، انجام می‌شود. به‌موجب اصل پنجاه و چهارم قانون اساسی دیوان محاسبات کشور مستقیماً زیر نظر مجلس شورای اسلامی و وظیفه آن نظارت بر بودجه است. اما موضوعاتی چون شفافیت در بدهی و مطالبات دولت، نظام اطلاعاتی، الزام قانونی ارائه عملکرد دستگاه‌ها و بازخورد حاصل از نظارت بر اجرای بودجه می‌تواند موجبات اعوجاج در بودجه را فراهم کند.

## قوانین بودجه

در بودجه ریزی از مرحله تهیه و تنظیم گرفته تا نظارت، همواره با قوانین سروکار است و رعایت برخی از مواد آن در جریان کار الزامی و ضروری است. از جمله به قانون اساسی، قانون برنامه و

بودجه، قانون محاسبات، قانون تشکیل و اساسنامه سازمان حسابرسی، قانون استخدام کشوری و قانون مالیات می‌توان اشاره کرد. اما آنچه خبرگان امر به آن اذعان دارند عدم همپوشانی قوانین و مقررات بودجه، عدم شفافیت قوانین مرتبط با بودجه و خلأ قانونی است که سبب می‌شود قوانین مرتبط که باید تسهیل‌گر امر باشند خود موجبات اعوجاج در بودجه را فراهم می‌کنند.

## ۲-۲. منابع بودجه

در سند بودجه سالیانه کل کشور، منابع عمومی دولت به سه دسته اصلی تقسیم می‌شوند:

### درآمدها

مطابق سند بودجه کل کشور، درآمدها شامل: درآمدهای مالیاتی، درآمدهای ناشی از کمک‌های اجتماعی، درآمدهای حاصل از مالکیت دولت، درآمدهای حاصل از فروش کالاها و خدمات، درآمدهای حاصل از جرائم و خسارات و درآمدهای متفرقه است.

جدول ۲. خلاصه درآمدها دولت در سال ۱۳۹۷

درآمدها (مبالغ به میلیون ریال)	
۱.۹۳۴.۰۲۴.۶۷۲	
۱.۲۸۷.۱۹۰.۰۰۱	بخش اول درآمدهای مالیاتی
۰	بخش دوم درآمدهای ناشی از کمک‌های اجتماعی
۲۳۴.۷۰۰.۰۲۰	بخش سوم درآمدهای حاصل از مالکیت دولت
۹۹.۹۶۶.۵۶۰	بخش چهارم درآمدهای حاصل از فروش کالاها و خدمات
۷۶.۷۰۶.۰۰۰	بخش پنجم درآمدهای حاصل از جرائم و خسارات
۲۳۵.۴۶۲.۰۰۱	بخش ششم درآمدهای متفرقه

مأخذ: یافته‌های پژوهش

## واگذاری دارایی‌های سرمایه‌ای

مطابق سند بودجه کل کشور واگذاری دارایی‌ها سرمایه‌ای شامل جدول زیر می‌باشد:

جدول ۳. خلاصه واگذاری دارایی‌های سرمایه‌ای در سال ۱۳۹۷

۱.۰۶۵.۶۱۴.۴۰۵	واگذاری دارایی‌های سرمایه‌ای مبالغ به میلیون ریال
۱.۰۱۰.۱۱۴.۴۰۵	بند اول: منابع حاصل از نفت و فراورده‌های نفتی
۱۵.۵۰۰.۰۰۰	بند دوم: منابع حاصل از فروش و واگذاری اموال منقول و غیرمنقول
۴۰.۰۰۰.۰۰۰	بند سوم: منابع حاصل از واگذاری طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای

مأخذ: یافته‌های پژوهش

## واگذاری دارایی‌های مالی

مطابق سند بودجه کل کشور واگذاری دارایی‌ها مالی شامل جدول زیر می‌باشد:

جدول ۴. خلاصه واگذاری دارایی‌های مالی در سال ۱۳۹۷

۶۸۰.۸۵۰.۹۳۲	واگذاری دارایی‌های سرمایه‌ای (مبالغ به میلیون ریال)
۳۸۵.۰۰۰.۰۰۱	بند اول: منابع حاصل از فروش و واگذاری انواع اوراق مالی اسلامی
۳.۵۵۰.۰۰۰	بند دوم: منابع حاصل از استفاده از تسهیلات خارجی
.	بند سوم: منابع حاصل از استفاده از موجودی حساب ذخیره ارزی
۱۲.۴۱۴.۴۲۴	بند چهارم: منابع حاصل از دریافت اصل وام‌ها
۶۱.۵۰۰.۰۰۰	بند پنجم: منابع حاصل از واگذاری شرکت‌های دولتی
۴.۶۸۶.۴۹۸	بند ششم: منابع حاصل از برگشتی پرداخت‌های سال قبل
۲۱۰.۲۰۰.۰۰۰	منابع حاصل از استفاده از صندوق توسعه ملی
۳.۵۰۰.۰۰۰	منابع حاصل از سایر واگذاری‌ها

مأخذ: یافته‌های پژوهش

همان‌طور که شاهد هستید وابستگی به نفت یکی از مشکلاتی است که هر یک از خبرگان به آن اذعان داشته‌اند. طی سال‌های گذشته بخش اصلی منابع دولت از محل صادرات نفت و فراورده‌های نفتی بوده است. آموزگار (۱۹۹۹) در خصوص درآمدهای نفتی بیان می‌کند که نفت نمونه‌ای خوب از بخشندگی طبیعت است که رانت اقتصادی ایجاد می‌کند (آذر و امیرخانی، ۱۳۹۵: ۵۷۶). اما اگر درآمد



کشور فقط به نظام مالیاتی کشور وابسته باشد در این صورت پاسخگویی دولت نقش مؤثرتری به خود می‌گیرد. پدیده‌ی دیگر که با آن مواجه هستیم واگذاری اوراق مالی اسلامی است که از آن به آینده فروشی یاد می‌کنند.

### ساختار بودجه

دستگاه‌های که به‌طور مستقیم با امر بودجه در ارتباط هستند، عبارت‌اند از: سازمان برنامه و بودجه کشور، وزارت اقتصاد و دارایی و ذیل آن خزانه داری کل کشور، مجلس و دیوان محاسبات. اما آنچه در دستگاه‌های اداری کشور با آن مواجه هستیم، عدم شفافیت ساختار تشکیلاتی بخش عمومی، تکثر دستگاه‌ها، عدم تطابق مأموریت و فعالیت و دستگاه‌های تعریف نشده در قانون بودجه است. به‌طوری که هر سال در لایحه بودجه‌های سنواتی، ردیف‌هایی به اقدامات فرهنگی در نهادها و سازمان‌های گوناگون تعلق می‌گیرد. در کنار این ردیف‌ها، به مؤسسه‌ها، شوراها، ستادها، بنیادها و سازمان‌های غیردولتی، که در قانون بودجه تعریف نشده است بودجه‌هایی اختصاص می‌یابد و فعالیت‌های آنها در حوزه فرهنگی تعریف می‌شود.

### اعوجاج بودجه

اعوجاج<sup>۱</sup> از ماده عوج اشتقاق یافته است. کلمه عوج - به فتح عین و به کسر آن - به معنای انحراف است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۲۵). بعضی از مفسرین به هر چیزی که انحراف و کجی داشته باشد اشاره می‌کنند. کلمه عوج - به فتحه عین - آن است که در کجی محسوس و قابل دیدن است و با کسر عین به معنای کجی در امور نادیدنی چون اعتقادات و سخن گفتن است (طبرسی، ۱۴۱۵ هـ.ق: ۲۵۸) و (سمرقندی، ۱۴۱۶ هـ.ق: ۳۳۴). کما اینکه عوج به فتح عین به کجی‌هایی دلالت دارد که با چشم به آسانی دیده می‌شوند و با کسر عین به کجی‌هایی اطلاق می‌شود که با فکر و بصیرت تشخیص داده می‌شود؛ مانند انحراف در دین و زندگی (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ هـ.ق: ۳۵۱) و (الزبیدی و فیروزآبادی، ۱۴۱۴ هـ.ق: ۴۴۲). همچنین با توجه به جدول ذیل می‌توان به دیگر معانی کلمه اعوجاج در لغت‌نامه‌های فارسی دست پیدا کرد.

1. Anomaly

جدول ۵. معانی کلمه اعوجاج در لغت‌نامه‌های فارسی

معنا	لغت نامه
کژ/کج شدن، انحنا، پیچیدگی، ناراستی	لغت نامه دهخدا
کژ شدن، کج گردیدن، کجی، ناراستی، پیچیدگی	فرهنگ فارسی (معین)
کج شدن، کجی، پیچیدگی	فرهنگ فارسی (عمید)
کجی	فرهنگ امیرکبیر
کژ شدن	فرهنگ جامع فارسی (آندراج)
کجی، تغییر نامطلوب	فرهنگ بزرگ سخن

مأخذ: یافته‌های پژوهش

اعوجاج در قرآن کریم با صورت ریشه‌ای خود، «عوجا» در آیه ۹ آمده است. که با بررسی هر یک از این آیات به مفاهیم ایجاد انحراف، بی‌قاعدگی، کج و معوج جلوه دادن مسیر حق توسط کافران دست یافتیم. «... وَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَ يَبْغَوْنَهَا عِوَجًا ...»<sup>۲</sup> - مفاد این جمله این است که این‌ها نفس خود را از پیروی سنت خدا و تدین به دین او و تشریح به شریعت او باز می‌دارند و به‌علاوه به سبب عناد و دشمنی که با حق دارند، مردم را هم از ایمان به خدا و روز جزا و تشریح به شریعت او منصرف می‌کنند و در جستجوی این هستند که برای سنت و دین و شریعت خدا یک اعوجاج و کجی پیدا کنند (تا دشمنی خود را موجه جلوه دهند) و مردم را راضی کنند تا به هر سنتی از سنت‌های اجتماعی و بشری هر قدر هم که خرافی باشد عمل کنند و به این وسیله، ضلالت برای آنان مسجل و حتمی گردد (طباطبایی، ج ۲: ۱۸).

اعوجاج در مدل انقلاب‌های علمی «توماس کوهن» به‌عنوان عامل تغییر پارادایم و ظهور اکتشافات علمی بیان می‌شود و آن عامل را می‌توان در قواعدی که خلاف قاعده علم عادی هستند،

۱. آیه ۱۰۷ و ۱۰۸ سوره طه، آیه ۹۹ سوره آل عمران، آیه ۸۶ سوره الأعراف، آیه ۴۵ سوره الأعراف، آیه ۱۹ سوره هود،

آیه ۳ سوره ابراهیم، آیه ۱ سوره کهف و آیه ۱۸ سوره الزمر.

۲. سوره مبارکه ابراهیم، آیه ۳

جستجو کرد. تیلر<sup>۱</sup> (۱۹۴۵) در آغازین بخش از اولین شماره مجموعه مجله دیدگاه‌های اقتصادی مطالبی از «توماس کوهن» مطرح می‌کند (تیلر، ۱۳۹۶: ۲۶۹):

«کشف با آگاهی از اعوجاج کلید می‌خورد، یعنی با تشخیص اینکه طبیعت یه جورایی انتظارات ناشی از پارادایم حاکم بر علم عادی را نقض کرده است (کوهن ۱۳۹۱: ۸۵)».

آگاهی از اعوجاج نقشی در پیدایش انواع جدیدی از پدیدارها دارد (کوهن ۱۳۹۱: ۱۰۰) در واقع پارادایم‌ها زمانی تغییر می‌کند که شمار زیادی از اعوجاج‌ها با پارادایم فعلی تبیین نمی‌شود (تیلر، ۱۳۹۶: ۲۶۷).

اگر بخواهیم اعوجاج را در مطالعات جامعه‌شناسی جستجو کنیم به مفهوم انحراف<sup>۲</sup> برخورد خواهیم کرد. کندال<sup>۳</sup> (۲۰۰۰) می‌گوید در جامعه‌شناسی کلاسیک، غالباً «انحراف اجتماعی»<sup>۴</sup> را شیوه رفتاری در نظر گرفته‌اند که بر خلاف وفاق جامعه است و آن را به عدم هم‌نوایی با یک هنجار یا مجموعه‌ای از هنجارهایی که مورد قبول اکثریت اعضای یک جامعه واقع شده است تعریف نموده‌اند. به‌طور کلی، انحراف اجتماعی پدیده‌ای اجتماعی است که هیچ شیوه مطلق یا جهانی برای تعریف آن وجود ندارد، زیرا انحراف اجتماعی در ارتباط با زمان، مکان، موقعیت اجتماعی افراد، فرهنگ‌ها و خرده فرهنگ‌های مختلف، ایدئولوژی‌ها و گروه‌های اجتماعی متفاوت نسبی است. به‌علاوه، تعریف انحراف اجتماعی آمیخته با موضوع قدرت است که از طریق آن صاحبان قدرت نظر خود را در تعیین آنچه قابل قبول است و آنچه قابل قبول نیست بر دیگران تحمیل می‌کنند (احمدی، ۱۳۸۴، ص ۴). حسینی‌نثار و فیوضات (۱۳۹۰) به بررسی تعاریف مختلف صاحب‌نظران از انحرافات اجتماعی پرداخته‌اند، که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود:

کی اریکسون<sup>۵</sup> انحراف را عملی می‌داند که مردم احساس می‌کنند باید نسبت به آن واکنش نشان دهند و این واکنش انواع گوناگونی از تنبیه و توبیخ را شامل می‌شود (اریکسون، ۱۹۶۲).

- 
1. Richard H. Thaler
  2. Deviance
  3. Kendall
  4. Social deviance
  5. Kay Erikson

بودن<sup>۱</sup> انحراف را رفتاری می‌داند که مخرب زندگی باشد، مورد سرزنش قرار گیرد یا موجب لطمه و جریمه گردد (بودن ۱۹۸۹: ۸۷).

از نظر مارشال کلینارد<sup>۲</sup> انحراف باید به موقعیت‌هایی اطلاق شود که انسانی تا حدی برخلاف مسیر مورد قبول جامعه رفتار کند و جامعه توان تحمل آن را نداشته باشد (کلینارد، ۱۹۶۴).

از نظر دووب<sup>۳</sup> نیز انحراف اجتماعی رفتاری است که اعضای قوی‌تر یک گروه اجتماعی آن را تخلفی جدی نسبت به ارزش‌ها با معیارهای مهم خود می‌دانند (دووب، ۱۹۹۰: ۱۷۵).

اعوجاج در علم سیاست را می‌توان با بی‌ثباتی سیاسی پی گرفت. ساندرز<sup>۴</sup> بی‌ثباتی را این‌گونه تعریف می‌کند: «معیاری که بتوان به وسیله آن یک نظام سیاسی را در هر مقطع از زمان «بی‌ثبات» خواند، معیاری که با وقوع یا عدم وقوع تغییرها و چالش‌ها در هر حکومت، رژیم یا جامعه‌ای نسبت مستقیم دارد. یعنی آنکه، تا چه حد این تغییرها و چالش‌ها، الگوی معمولی یک سیستم خاص حکومتی، رژیم یا جامعه را تغییر داده‌اند و تا چه میزان باعث ایجاد چالش در آنها شده‌اند. مسلم است که این الگو خود با گذشت زمان دستخوش تغییر می‌شود (ساندرز، ۱۳۹۰: ۱۳۴)».

بنابراین با توجه مفاهیم مستخرج شده فوق و از آنجا که بودجه یک عنصر پویا و زنده اقتصاد یک کشور است می‌توان اعوجاج بودجه عمومی را این‌گونه تعریف کرد:

هرگونه انحراف عینی و غیرعینی، تخلف از برنامه‌های کلان یک جامعه، ایجاد رفتارهای غیرعادی که موجب عدم صفر شدن تراز عملیاتی، تراز دارایی‌های سرمایه‌ای و تراز دارایی‌های مالی و در نتیجه بی‌ثباتی اقتصاد و عدم تحقق عدالت در جامعه خواهد شد.

• انحراف عینی و غیرعینی: عدم تخصیص کامل اعتبار تعیین شده هر دستگاه که قابل سنجش خواهد بود را انحراف عینی گویند. حال اگر تخصیص کامل یا ناقص صورت گیرد اما متناسب با هدف مشخص مورد استفاده قرار نگرفته باشد را انحراف غیرعینی گویند.

---

1. Boudon

2. Marshal B.Clinard

3. Doob

4. Sanders, David

- تخلف از برنامه‌های کلان یک جامعه: از آنجا که بودجه هر کشور باید در طول برنامه‌های کلان آن کشور باشد. در کشورمان بودجه باید در راستای سند چشم انداز ۲۰ ساله باشد. در واقع بودجه برشی از قانون برنامه توسعه و قانون برنامه توسعه برشی از چشم انداز است.
- رفتارهای غیرعادی: به رفتارهایی گفته خواهد شد که به شکل گیری مخارجی منجر شده است که سالانه منابع مالی شایان توجهی را به خود اختصاص می‌دهد ولی بازده خاصی برای یک کشور ندارد.
- تراز عملیاتی: تفاوت میان درآمدهای حاصل از مالیات و هزینه‌های جاری که عمدتاً شامل حقوق دستمزد است را مشخص می‌کند.
- تراز دارایی‌های سرمایه‌ای: از تفاوت میان واگذاری دارایی‌های سرمایه‌ای و تملک آن رقمی به دست می‌آید که معمولاً مثبت است و بخشی از رقم منفی تراز عملیاتی را پوشش می‌دهد. تراز دارایی سرمایه‌ای، تفاوت بین واگذاری و تملک دارایی سرمایه‌ای را نشان می‌دهد.
- تراز دارایی‌های مالی: تراز عملیاتی معمولاً منفی و تراز دارایی‌های سرمایه‌ای همیشه مثبت است. در کنار این دو تراز، تراز دارایی‌های مالی را داریم که شامل فروش اوراق مشارکت، سهام دولتی، خصوصی‌سازی یا واگذاری شرکت‌های دولتی و استقراض از بانک جهانی است. در مقابل دارایی‌های مالی تملک بازپرداخت‌ها را خواهیم داشت که به‌طور مثال شامل بازپرداخت همان وام‌هایی می‌شود که دولت گرفته یا سررسید سود اوراقی است که فروخته است. تفاوت این دو هم مثبت است و بخشی از تراز عملیاتی را که منفی بوده، جبران می‌کند، اما باز هم کافی نیست و در بودجه عدم تعادل داریم.
- ثبات اقتصاد: ایجاد انضباط مالی، پایدارسازی منابع بودجه دولت، در نظر گرفتن کاهش هزینه‌های غیرضروری دولت و فروش دارایی‌ها و اموال دولتی در بودجه به ثبات اقتصادی کشور که ذیل سیاست‌های مالی آن است، ختم می‌شود.
- عدالت در جامعه: حاکم بودن استعدادها و جمعیت مناطق بر چانه‌زنی سیاسی جهت تخصیص بودجه و عدم جابه‌جایی اعتبارات عمرانی با اعتبارات هزینه‌ای نشان از عدالت خواهد بود. به‌عنوان

مثال جهت جبران هزینه‌های جاری از اعتبارات هزینه‌های عمرانی مناطق کم برخوردار کشور استفاده می‌شود، که نشان از بی‌عدالتی بودجه‌ای یک کشور است.

### ۳. پیشینه پژوهش

قدمت بودجه‌نویسی به شکل اولیه آن در حد پیدایش دولت‌هاست. با گسترش وظایف دولت‌ها و پیچیده شدن امور کشوری، بودجه نویسی از شکل اولیه‌اش خارج شد و بر اساس نیازها روز به روز تخصصی گردید. شروع اجرای بودجه هم زمان با پیدایش حکومت مشروطه در دنیا بوده است و اداری دستگاه حکومت به وسیله بودجه‌ای که به تصویب نمایندگان مردم برسد یکی از مهم‌ترین خصوصیات و اساسی‌ترین مبانی به شمار می‌رود. در ایران نیز از بعد تصویب قانون محاسبات عمومی و تهیه و تنظیم اولین بودجه در سال ۱۲۹۸ تا امروز بودجه دستخوش تغییرات زیادی شده است (آذر و امیرخانی، ۱۳۹۱: ۳۶۳). بعضی از کارشناسان برنامه و بودجه کشورمان زمان بودجه‌نویسی در ایران را به دوران باستان و نیز تدوین و تصویب آن را به زمان سلجوقیان نسبت می‌دهند و معتقدند شیوه‌های بودجه‌نویسی از ایران باستان به سلجوقیان و از این سلسله تا مشروطه‌خواهان و از مشروطه‌خواهان تا امروز دوره بندی می‌شود (فرازمند، ۱۳۹۳: ۱).

اما با توجه به این سابقه، بودجه‌ریزی در ایران به‌رغم یک قرن پیشینه اجرایی با مسائل و مشکلات متعددی روبه‌رو است (آذر و خدیور، ۱۳۹۶: ۲۱). در ذیل به برخی از پژوهش‌های انجام شده در این زمینه پرداخته شده است:

آذر و امیرخانی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «سیاه‌چاله‌های بودجه در نظام بودجه‌ریزی ایران» ابتدا به تبیین سیاه‌چاله‌ها در نظام بودجه‌ریزی ایران و سپس به شناسایی سه مورد از مهم‌ترین سیاه‌چاله‌های بودجه در ایران پرداخته‌اند. این مقاله مفهوم جدیدی به نام سیاه‌چاله‌های بودجه را در مبانی نظری بودجه‌ریزی معرفی می‌کند. منظور از سیاه‌چاله‌های بودجه، موارد هزینه‌ای در بودجه‌ریزی است که هر ساله بودجه‌شایان توجهی به آن اختصاص می‌یابد، اما دستاوردهای آن با منابع اختصاص یافته به آن تناسبی ندارد در واقع در بودجه منابع مالی اختصاص یافته‌ای است که

هیچ بازده خاصی ندارد. نتایج حاصل از مقاله حاکی از این است که بودجه فرهنگی، اعتبارات هزینه‌ای و اعتبارات عمرانی، سه مورد از مهم‌ترین سیاه‌چاله‌های بودجه در ایران هستند.

نیکوکار و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای باهدف شناسایی مشکلات تدوین لایحه‌ی تفریغ بودجه، به ترتیب فراوانی از موضوع لایحه و قانون بودجه، بیان می‌کند که مشکلات از مسائل دستگاه‌های اجرایی، مفهوم تفریغ بودجه، مسائل قانونی، مشکلات حسابداری دولتی، مسائل موجود در دیوان محاسبات، چالش‌ها و مفاهیم رفتاری و محیطی و مسئله تحقیق و تخصص، ریشه گرفته‌اند. نوبخت (۱۳۹۱) در مقاله «مدل مفهومی اصلاح ساختار نظام بودجه ریزی کشور» برگرفته از پژوهشی از نوع کاربردی، که در آن مسئله اساسی با این پرسش مطرح شده است که «در جهت تحقق اهداف راهبردی نظام، سیاست‌های کلی و برنامه‌های میان مدت توسعه، نظام بودجه‌ریزی مناسب کدام است؟» ضمن مطرح کردن مدل مفهومی فرایند تطبیق ساختار بودجه کشور با اسناد فرادستی نظام و استانداردهای جهانی، نه تنها در این مدل رابطه بودجه سالیانه به‌مثابه برنامه‌ای یک‌ساله با اسناد فرادستی نظام همچون برنامه‌های میان مدت توسعه، سیاست‌های کلی و اهداف راهبردی سند چشم‌انداز مورد توجه قرار گرفته است، بلکه تهیه و تنظیم، تصویب، اجرا و نظارت بر بودجه نیز ملهم از یافته‌های تحقیق در خصوص رویکرد «بودجه اقتصادی» روش بودجه ریزی عملیاتی و استفاده از دستورالعمل آمارهای مالی دولت (GFS) خواهد بود.

باباجانی و رسولی (۱۳۹۰) باین بیان اینکه در ایران از سال ۱۳۷۸، اصلاح نظام بودجه‌بندی در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مورد توجه جدی‌تری قرار گرفت و در سال ۱۳۸۰ در احکام مندرج در قوانین بودجه سالانه، دولت مکلف به انجام اقدامات لازم برای اصلاح نظام بودجه‌بندی شده است که یکی از محورهای اساسی، تهیه و تنظیم بودجه به روش عملیاتی است. اکنون، پس از گذشت چندین سال از آغاز حرکت دولت به سمت استقرار نظام بودجه‌ریزی عملیاتی، نتایج و دستاوردهای مورد نظر حاصل نشده است. موضوع مهمی که اساس تحقیق باباجانی و رسولی (۱۳۹۰) را تشکیل داده است، این است که موانع و مشکلات موجود در استقرار نظام بودجه ریزی عملیاتی در دستگاه‌های اجرایی کشور کدام است. بر اساس مطالعات انجام شده مشکلات نظام استقرار به سه گروه زمینه‌ای، ساختاری و رفتاری (محتوایی) تقسیم می‌شود.

رمضانی (۱۳۸۵) ضمن بیان آنکه علی‌رغم سه ربع قرن در تهیه و تنظیم بودجه در ایران بر پایه نظام‌های حقوقی و مالی مستقر و مرسوم در کشورهای دارای پارلمان و مبتنی بر پذیرش اصل تفکیک قوا، هنوز بودجه‌ریزی در کشور دارای نارسایی‌ها و چالش‌های زیادی است. به همین منظور در مقاله‌ای با عنوان «مرور بر مشکلات و نارسایی‌های بودجه‌ریزی در ایران» مسائل و مشکلات بودجه‌ریزی در ایران را به دو بخش جداگانه تقسیم می‌کند:

۱. مسائل و مشکلات ناشی از نظام بودجه‌ریزی کشور (نبود فرهنگ اقتصادی، فقدان انضباط مالی و اقتصادی و...).

۲. مسائل و مشکلات ناشی از قوانین بودجه (فرایند قانون‌نامه‌گون، بودجه خارج از شمول ...).

نیلی و همکاران (۱۳۸۳) در پروژه علمی‌ای با عنوان «طرح اصلاح نظام بودجه‌ریزی کشور» به مشکلات نظام بودجه‌ریزی کشور می‌پردازند. این مشکلات در سه بعد استخراج می‌شود: ساختار: طبقه‌بندی وظایف دولت، ساختار سازمانی و مراکز مسئولیت، ساختار بودجه ملی و استانی. فرایند: تهیه و تدوین، تصویب، اجرا، نظارت و کنترل. زیرساخت: قوانین و مقررات، نظام حسابداری و اطلاعاتی.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی از سال ۱۳۷۴ تاکنون به هنگام بررسی لایحه بودجه کل کشور مجموعه گزارش‌هایی را هر ساله تهیه و جهت استفاده در اختیار نمایندگان محترم قرار داده است. همچنین این مرکز طی گزارشی تصویری غیر فنی از لایحه بودجه جهت استفاده از عموم مردم ارائه می‌دهد. گزارش مرکز پژوهش عنوان می‌کند خلاصه نظرات متصدیان فرایند بودجه در مورد مسائل و مشکلات بودجه‌ریزی در ایران چه چیز است. همچنین به موضوعاتی از قبیل شفافیت، شیوه تصمیم‌گیری در مورد درآمدهای نفتی، بودجه‌های چندگانه داخل بودجه، درآمدهای اختصاصی و متفرقه، چگونگی پیش‌بینی قیمت نفت، بودجه‌ریزی مبتنی بر عملکرد و سوء تفاهم‌ها و سوء برداشت‌های مرتبط با آن، شیوه رفتار با بودجه عمرانی و دلایل و هزینه‌های تأخیر آن و... پرداخته می‌شود.



#### ۴. روش‌شناسی پژوهش

روشن است که روش‌شناسی صحیح یک تحقیق، اصل و اساس تحقیق را شکل می‌دهد که بدون توجه به آن، نتایج پژوهش حاصلی برای محقق و دیگر پژوهشگران نخواهد داشت. به‌ویژه در تحقیقات کیفی ضرورت تحلیل روشمند داده‌ها دوجندان خواهد بود (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۲). بنابراین تلاش محقق در به‌کارگیری یک روش علمی و منطقی صحیح برای دستیابی به نتایج مطلوب ضروری تلقی می‌شود (ضمائنی و حجرگشت، ۱۳۹۴: ۵۹۶).

#### ۴-۱. نوع‌شناسی

پژوهش حاضر به لحاظ نوع‌شناسی پژوهش، کاربردی و کیفی به حساب می‌آید. همچنین این پژوهش از نظر ماهیت از نوع تحلیلی - توصیفی است. داده‌های استفاده شده در این پژوهش به سه روش جمع‌آوری شده‌اند. به‌منظور شناسایی عوامل و شاخص‌های اثرگذار بر موفقیت و همچنین دسته‌بندی آنها و دست‌یابی به مدل مفهومی از روش مصاحبه و مطالعات کتابخانه‌ای استفاده شد و پس از جمع‌آوری اطلاعات برای تحلیل آنها از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. هم‌چنین برای انجام مقایسه‌های زوجی و دریافت نظر خبرگان به‌منظور اولویت‌بندی عوامل از روش پرسش‌نامه استفاده شد. جامعه آماری این پژوهش شامل اساتید دانشگاه، مدیران، متخصصان و کارشناسان حوزه بودجه عمومی کشور است که در این میان نظرات ۱۰ نفر از خبرگان در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفت. ابزار استفاده شده برای تجزیه و تحلیل داده‌ها در این پژوهش فرایند تحلیل شبکه‌ای و فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی است. در ادامه به معرفی هر یک از این روش‌ها می‌پردازیم.

#### ۴-۲. روش تحلیل مضمون

روش تحلیل مضمون نیز در واقع نوعی تحلیل محتوای ساختاریافته و استنتاج از داده‌های کیفی است که مبتنی بر واحدهای مضمون، مفهوم‌پردازی و الگوسازی صورت می‌پذیرد. این راهبرد با رویکردی استقرایی تلاش دارد تا با بخش‌بندی، طبقه‌بندی، خلاصه‌سازی و ساخت‌دهی مجدد به داده‌های متنی همچون متون حدیثی، مصاحبه‌ها و... مفاهیم موجود در آنها را استخراج نماید. این راهبرد اساساً توصیفی بوده و کمک می‌نماید تا محقق روندهای موجود در تجربیات و سایر داده‌های

کیفی را استخراج نماید (گنجعلی و جوادی، ۱۳۹۷: ۱۶۶). در تعریفی دیگر، تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۳).

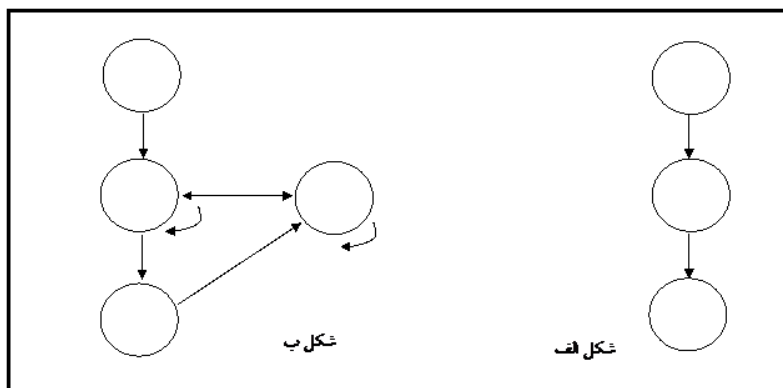
در معرفی تحلیل مضمون، باید ابتدا درک درستی از مضمون ارائه گردد. مضمون یا تم مبین اطلاعات مهمی درباره داده‌ها و سئوالات تحقیق است و تا حدی، معنی و مفهوم الگوی مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۹). مضمون الگویی است که در داده‌ها یافت می‌شود و حداقل به توصیف و سازمان‌دهی مشاهدات و حداکثر به تفسیر جنبه‌هایی از پدیده می‌پردازد. به‌طور کلی مضمون ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که به نظر پژوهشگر، نشان‌دهنده درک و تجربه خاصی در رابطه با سئوالات تحقیق است (کینگ<sup>۱</sup> و هوروکس<sup>۲</sup>، ۲۰۱۰: ۱۵۰). آتراید استیرلینگ<sup>۳</sup> (۲۰۰۱) در دسته‌بندی خود از مضمون، سه گونه مضمون پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر شناسایی نموده و معتقد است با تحلیل مضامین شبکه‌ای از مضامین ایجاد شده و در نهایت با تحلیل آنها مفاهیم کلیدی استخراج و مدل تبیین می‌گردد (آتراید استیرلینگ، ۲۰۰۱).

#### ۳-۴. فرایند تحلیل سلسله مراتبی (AHP) و تحلیل شبکه‌ای (ANP)

فرایند تحلیل سلسله مراتبی (AHP) روشی است که در آن یک وضعیت پیچیده، به بخش‌های کوچک‌تر آن تجزیه شده، سپس این اجزاء در یک ساختار سلسله مراتبی قرار می‌گیرد. در این روش به قضاوت‌های ذهنی با توجه به اهمیت هر متغیر مقادیر عددی اختصاص داده، متغیرهایی که بیشترین اهمیت را دارند، مشخص می‌شوند. به عبارت دیگر، ترتیب اولویت متغیرها تعیین می‌شود (آذر، رجب‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۰۰). فرایند تحلیل شبکه‌ای (ANP) نظریه‌ی جدیدی است که فرایند تحلیل سلسله مراتبی را برای پرداختن به وابستگی در بازخورد توسعه می‌دهد، اگرچه هم فرایند تحلیل شبکه‌ای و هم فرایند تحلیل سلسله مراتبی اولویت‌ها را با انجام مقایسه‌های زوجی اتخاذ می‌کنند، تفاوت‌هایی میان آنها

- 
1. King
  2. Horrocks
  3. Stirling- Attride

وجود دارد. مهم‌ترین تفاوت آن است که فرایند تحلیل شبکه‌ای بر خلاف فرایند تحلیل سلسله مراتبی، وابستگی درون خوشه‌ای (وابستگی درونی) و میان خوشه‌ای (وابستگی برون) را در نظر می‌گیرد (آذر و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۱۷۰). عمده‌ترین دلیل گسترش ANP این است که ساختارهای سلسله-مراتبی از بالا به پایین جوابگوی سیستم‌ها پیچیده نمی‌باشد. ولی ANP نه تنها یک ساختار سلسله‌مراتبی صرف بر مسئله تحمیل نمی‌کند، بلکه مسئله را با استفاده از یک سیستم با رویکرد بازخور مدل‌سازی می‌کند. یک سیستم با بازخور را می‌توان با شبکه‌ای که در آن گره‌ها نشانگر سطوح یا اجزاء می‌باشند، نشان داد. تفاوت ساختاری میان یک ساختار سلسله‌مراتب و یک ساختار شبکه‌ای در شکل (۱) نشان داده شده است (آذر و رجب‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۶۲).



شکل ۱. تفاوت ساختاری میان شبکه و سلسله‌مراتب (الف) یک سلسله‌مراتب (ب) یک شبکه

مأخذ: (Chung et al., 2005) ر.ک. به: (آذر و رجب‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۶۲)

## ۵. یافته‌های پژوهش

در این قسمت نتایج محاسبه‌ها و تحلیل‌های انجام شده به صورت خلاصه ارائه خواهد شد:

### ۵-۱. پیاده‌سازی روش تحلیل مضمون:

برای اجرایی‌سازی روش تحلیل مضمون در این نوشتار با استفاده از نرم افزار، مسیر ذیل طی شد:

## کدگذاری اولیه داده

برای انجام مراحل کدگذاری و تحلیل مضمون، از نرم افزار MAXQDA نسخه ۱۰ استفاده شده و کار کدگذاری صورت گرفته است. در کدگذاری داده‌ها تلاش شده تا با دقت تمام متون مربوطه مطالعه و کدگذاری شود. نکته مهم در این مسیر، توجه و رعایت هم‌زمان تلخیص مطالب و عدم حذف نابجای آنها بود. در واقع استخراج و نام گذاری کدها به نحوی بود که هم به‌خوبی بیانگر محتوای کدها باشد و اجمال آن سبب از دست رفتن اطلاعات موجود در متن نگردد و هم آن‌قدر کدها پراکنده تعریف نشود که خاصیت طبقه‌بندی و تلخیص کدگذاری فراموش شود.

## شناسایی و جستجوی مضامین

هدف اصلی در این مرحله، شناسایی مضامین پایه بود تا بتوان در گام‌های بعدی به طبقه‌بندی آنها پرداخت. در این گام، شناسایی مضامین بر اساس جستجوی پاسخ به سؤال تحقیق صورت گرفت. به این منظور با بهره‌گیری از نرم‌افزار، ابتدا فهرستی از کدها و درختواره آنها تدوین شده و کدهای همسان، ذیل یکدیگر تلفیق و سازمان‌دهی شدند. پس از مطالعه کدها، مجموعه یک یا چند کد که بیانگر یکی از مصادیق با زیرمجموعه یکی از کدهای اولیه بود در کنار هم چیده و خوشه‌ای از کدها که بیانگر یک مضمون بود را شکل می‌داد. سؤال پژوهش مبنایی برای فهم مضامین بود.

## مرتب نمودن، طبقه‌بندی و تشکیل شبکه مضامین

در گام پیشین هنوز مضامین به اندازه‌ای مجرد و تلخیص نشده بودند، لذا در این گام از مجموع یک یا چند مضمون اولیه مرتبط باهم، مضامین ثانویه شکل گرفتند. در این تحلیل چهار مضمون فراگیر شکل گرفت که عبارت‌اند از: منابع بودج، فرایند بودجه، قوانین بودجه و ساختاربودجه.

پس از اینکه شبکه مضامین تدوین گردید، پژوهشگران سعی کردند تا مدتی از فضای داده‌ها و این طبقه‌بندی‌ها دور شده و خو گرفتن ذهن با داده‌ها را تعدیل و کم نمایند. پس از آن دوباره به سراغ داده‌ها رفته، اما این بار مسیری معکوس را طی نمودند. به این نحو که با نگاهی نقادانه در هر مضمون این سؤال را مطرح نمودند که آیا این کدها و مضامین واقعاً به مضمون اشعار دارند یا خیر. آیا می‌توان

در شبکه مضامین تغییراتی ایجاد نمود یا خیر؟ اما به هر ترتیب نیاز بود تا نگاه و رویکردی جدید به داده‌ها و طبقه‌بندی‌ها صورت گیرد. از این رو یافته‌های حاصل، مجدداً مورد بازنگری قرار گرفت.

### تحلیل و تدوین نهایی

در نهایت پس از شناسایی مضامین و تدوین شبکه‌ی مضامین، مرحله نگارش و تدوین یافته‌ها در قالب گزارش پژوهش بود. در این گام هر کدام از مضامین مجدداً مورد تدقیق قرار گرفت و مورد تأیید خبرگان واقع گردید. بر این اساس کدهای به دست آمده در این مرحله، در ۴ محور کلی یعنی: فرایند بودجه، قوانین بودجه، منابع بودجه، ساختار بودجه، تقسیم‌بندی شد. که در جدول زیر، محورهای استخراج شده ارائه شده است.

جدول ۶. محورهای استخراج شده از تحلیل مضمون

مضمون‌های فراگیر	مضمون‌های سازمان دهنده	مضمون‌های پایه
منابع بودجه	درآمدهای نفتی	
	نظام مالیاتی کشور	
	اوراق مالی اسلامی	
	درآمدهای اختصاصی	
	درآمدهای خارج از شمول	
فرایند بودجه	تهیه و تنظیم	تخصیص سیاسی منابع
		ارزیابی فنی و اقتصادی طرح‌ها
		چانه زنی در اعتبارات عمرانی
		اعمال سلیقه شخصی
		برآورد غیرواقعی درآمدها و هزینه‌ها
		عدم نگاه سیستمی به تهیه و تنظیم بودجه
	عدم هم راستایی قانون بودجه با برنامه‌های توسعه‌ای کشور	
تصویب	اصلاحات مجلس	
	نگاه منطقه‌ای	
	تخصیص نمایندگان در امر بودجه	

مضمون‌های فراگیر	مضمون‌های سازمان دهنده	مضمون‌های پایه
	اجرا	جابه‌جایی اعتبارات
		عدم هماهنگی دستگاه‌های ستادی و اجرایی
	نظارت و کنترل	نظام اطلاعاتی
		بازخورد حاصل از نظارت بر اجرای بودجه
		الزام قانونی ارائه عملکرد دستگاه‌ها
		شفافیت در بدهی و مطالبات دولت
قوانین بودجه	خلاً قانونی	
	همپوشانی قوانین و مقررات بودجه	
	شفافیت قوانین مرتبط با بودجه	
ساختار بودجه	شفافیت ساختار تشکیلاتی بخش عمومی	
	تکثر دستگاه‌ها	
	تطابق مأموریت و فعالیت	
	دستگاه‌های تعریف نشده در قانون بودجه	

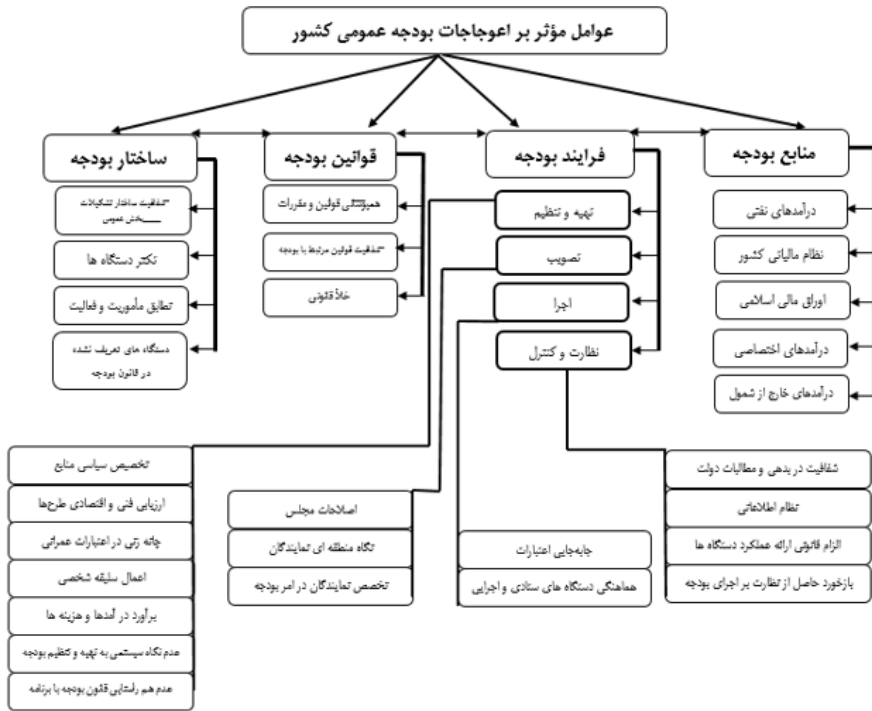
مأخذ: یافته‌های پژوهش

## ۲-۵. پیاده‌سازی فرایند تحلیل شبکه‌ای و سلسله‌مراتبی

با کمک روش تحلیل مضمون، معیارهای اصلی و فرعی و گزینه‌ها استخراج گردید. برای اجرایی‌سازی فرایند تحلیل شبکه‌ای و سلسله‌مراتبی در این نوشتار با استفاده از نرم افزار سوپر دیسیژن، مسیر ذیل طی شد:

### ساختن مدل و ساختاربندی مسئله

در این مرحله درخت تصمیم به‌صورت زیر ترسیم گردید:



شکل ۲. درخت تصمیم عوامل مؤثر بر اعوجاجات بودجه عمومی کشور

## تدوین اولویت‌ها و ماتریس مقایسات زوجی

اولین گام در اولویت دهی اجزاء یک مسئله در فرایند سلسله مراتبی، انجام مقایسات زوجی است. بدین معنی که اجزا به صورت زوجی بر اساس یک معیار باهم مقایسه می‌شوند. برای انجام مقایسات زوجی استفاده از ماتریس بهترین روش است (آذر، رجب زاده، ۱۳۹۵: ۱۲۵). برای شروع فرایند مقایسات سلسله مراتب با انتخاب معیار هدف برای انجام اولین مقایسات شروع و توسط خبرگان تکمیل می‌شود. این اجزا در یکی از ماتریس‌های تکمیل شده در ماتریس جدول ۸ مرتب شده‌اند.

جدول ۷. ماتریس مقایسات زوجی تکمیل شده توسط یکی از خبرگان

اعوجاجات بودجه عمومی	منابع بودجه عمومی	فرایند بودجه عمومی	قوانین بودجه عمومی	ساختار بودجه عمومی
منابع بودجه عمومی	۱	۱	۲/۳	۲
فرایند بودجه عمومی	۱	۱	۲/۳	۲
قوانین بودجه عمومی	۳/۲	۳/۲	۱	۳
ساختار بودجه عمومی	۱/۲	۱/۲	۱/۳	۱

مأخذ: یافته‌های پژوهش

همچنین برای بعضی خبرگان پرسشنامه‌ای با کمک طیف لیکرت ساخته شد.

جدول ۷. پرسشنامه طیف لیکرت

منابع بودجه	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	فرایند بودجه
منابع بودجه	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	قوانین بودجه
.....	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	.....

مأخذ: یافته‌های پژوهش

در سطح اول، معیارهای اصلی علاوه بر خودشان نیز با توجه به تأثیرشان در هدف، به صورت زوجی باهم مقایسه می‌شوند (فرایند تحلیل شبکه‌ای). از تصمیم‌گیرندگان در قالب یک سری مقایسات زوجی پرسیده می‌شود که دو عنصر یا دو قسمت در مقایسه باهم چه تأثیری در معیارهای بالادستی خود دارند. به عنوان مثال تأثیر هر یک از عوامل نسبت به یکدیگر در اعوجاج بودجه عمومی کشور در جدول ۱۰ (نمونه تکمیل شده) مورد مقایسه قرار خواهد گرفت.

جدول ۸. مقایسه وابستگی سطح اول (تکمیل شده توسط یکی از خبرگان)

ساختار بودجه عمومی	قوانین بودجه عمومی	فرایند بودجه عمومی	منابع بودجه عمومی
۱/۳	۱/۹	۱	فرایند بودجه عمومی
۳	۱	۹	قوانین بودجه عمومی
۱	۱/۳	۳	ساختار بودجه عمومی

مأخذ: یافته‌های پژوهش



برای ترکیب جدول‌ها از میانگین هندسی استفاده گردید و سپس وارد نرم افزار گردید.

### نتایج حاصل نرم‌افزار

نتایج حاصل از انجام میانگین هندسی با نرم افزار سوپر دیسیژن تجزیه و تحلیل قرار گرفت که ذیلاً گزارش خواهد شد:

جدول زیر خروجی نرم افزار مذکور است که اهمیت عوامل سطح یک را از نظر خبرگان

بودجه عمومی کشور نشان خواهد داد:

Name	Graphic	Ideals	Normals	Raw
ساختار بودجه		0.834586	0.271670	0.110393
فرایند بودجه		0.708020	0.230471	0.093652
قوانین بودجه		1.000000	0.325515	0.132272
منابع بودجه		0.529449	0.172343	0.070031

شکل ۳. سطح اول

همان‌طور که تصویر فوق مشاهده می‌کنید عامل «قوانین بودجه» (۰/۳۲۵) بیشترین تأثیر را در اعوجاج بودجه عمومی کشور داشته است. بقیه عوامل به ترتیب «ساختار بودجه» (۰/۲۷۱)، «فرایند بودجه» (۰/۲۳۵)، «منابع بودجه» (۰/۰۱۷) بر اعوجاج بودجه تأثیر گذار بوده است. عامل قوانین و مقررات بودجه از عوامل مورد تأکید خبرگان بوده است. به‌عنوان مثال در قانون برنامه و بودجه نبود ضمانت اجرایی ماده ۳۴ (نحوه خرج اعتبارات عمرانی از محل اعتبارات جاری)، نمونه‌ای است که خود مشکلات بعدی را فراهم خواهد کرد. در قانون محاسبات عمومی عدم هماهنگی ماده ۱۱۳ با ماده ۴۰ قانون برنامه و بودجه (انتقال اموال منقول و یا غیرمنقول از محل اعتبارات عمرانی) نمونه‌ای دیگر بر تأثیر قوانین و مقررات بر اعوجاج بودجه عمومی کشور است.

در مقایساتی که بین زیر معیار با توجه به شکل زیر انجام شده در بین زیر معیارهای چهار عامل اصلی (منابع، ساختار، قوانین، فرایند) شفافیت قوانین بیشترین نقش را در اعوجاج داشته است که ذیل قوانین بودجه قرار داشته است. از نتیجه‌ای که در شکل زیر نمایان است می‌توان خلأ قانونی و همپوشانی قوانین و مقررات بودجه را که ذیل قوانین بودجه جای گرفته‌اند، دید. بعد از زیر معیارهای

قوانین بودجه، عامل تکثر دستگاه‌ها و عدم تطابق مأموریت و فعالیت ذیل ساختار بودجه عمومی کشور بیشترین تأثیر را در اعوجاج بودجه عمومی کشور داشته است.

Name	Graphic	Ideals	Normals	Raw
اجرا		0.330410	0.046094	0.018730
اوراق قرضه		0.274529	0.038299	0.015563
تصویب		0.495614	0.069141	0.028095
تطابق مأموریت و فعالیت		0.655554	0.091454	0.037162
تهیه و تنظیم		0.330410	0.046094	0.018730
تکثر دستگاه‌ها		0.655554	0.091454	0.037162
خلا قانونی		0.666667	0.093004	0.037792
درآمدهای اختصاصی		0.274529	0.038299	0.015563
درآمدهای خارج از شعول		0.137264	0.019149	0.007781
درآمدهای نفتی		0.137264	0.019149	0.007781
دستگاه‌های تعریف نشده در قانون بودجه		0.264317	0.036874	0.014984
شفافیت ساختار تفکیکاتی بخش عمومی		0.371944	0.051889	0.021085
شفافیت قوانین مرتبط با بودجه		1.000000	0.139506	0.056688
نظارت و کنترل		0.495614	0.069141	0.028095
نظام مالیاتی کشور		0.411794	0.057448	0.023344
همبستگی قوانین و مقررات بودجه		0.666667	0.093004	0.037792

شکل ۴. سطح دوم

همان‌طور که مشاهده در شکل (۵) مشاهده کردید سطح سوم فقط مربوط به زیرمعیارهای فرایند بودجه (تهیه و تنظیم، تصویب، اجرا، نظارت و کنترل) است. در این بین گزینه هماهنگی دستگاه‌های ستادی و اجرایی ذیل اجرا بیشترین تأثیر را در اعوجاج داشته است. به غیر از هماهنگی دستگاه‌های ستادی و اجرایی، به ترتیب نگاه منطقه‌ای نمایندگان مجلس، اصلاحات مجلس، نظام اطلاعاتی و بازخورد حاصل از نظارت بر اجرای بودجه عوامل مهم دیگر در اعوجاج بودجه عمومی کشور بوده است.

Name	Graphic	Ideals	Normals	Raw
ارزیابی فنی و اقتصادی طرح		0.240252	0.042712	0.008000
اصلاحات مجلس		0.562500	0.100000	0.018730
اعمال سلیقه شخصی		0.080084	0.014237	0.002667
الزام قانونی ارائه عملکرد		0.375000	0.066667	0.012487
بازخورد حاصل از نظارت بر اجرای بودجه		0.562500	0.100000	0.018730
برآورد غیر واقعی درآمدها و هزینه ها		0.218338	0.038816	0.007270
تخصیص نمایندگان در امر		0.281250	0.050000	0.009365
تخصیص سیاسی منابع		0.080084	0.014237	0.002667
جابه جایی اعتبارات		0.125000	0.022222	0.004162
شفافیت در بدهی و مطالبات		0.187500	0.033333	0.006243
نظام اطلاعاتی		0.562500	0.100000	0.018730
نگاه سیستمی به تهیه و تنظیم بودجه		0.160168	0.028474	0.005333
نگاه منطقه ای		0.843750	0.150000	0.028095
هم راستایی قانون بودجه با برنامه های توسعه ای کشور		0.160168	0.028474	0.005333
هماهنگی دستگاه های ستادی و اجرایی		1.000000	0.177778	0.033298
چانه زنی در اعتبارات		0.185905	0.033050	0.006190

شکل ۵. سطح سوم

## ۶. جمع بندی و نتیجه گیری

این پژوهش به معرفی مفهومی به نام اعوجاج بودجه عمومی کشور و عوامل ایجاد کننده آن پرداخته است. همان گونه که در ابتدا اشاره شد، اگر از دریچه فرا اثباتی به مسئله بودجه نگریسته شود، بودجه به مثابه موجودی زنده قابل اعتناست و بایستی پیچیدگی های آن را با استفاده از استعاره ارگانیک و زیستی مورد توجه قرار داد. از این منظر بودجه به مثابه موجود زنده مورد توجه قرار می گیرد. از این منظر صرف توجه به اعداد رهنمون رصد نارسایی ها نخواهد بود و مفاهیمی تازه همچون سازگاری، تطبیق پذیری، وابستگی به محیط، سلامت و بهبود، بایستی مورد توجه ویژه قرار گیرد. با این نگاه علم بودجه از ردیف علوم محاسباتی خارج شده و در ردیف علوم اجتماعی قرار می گیرد. بنابراین اعوجاج بودجه به هر گونه انحراف عینی و غیرعینی، تخلف از برنامه های کلان یک جامعه، ایجاد رفتارهای غیرعادی که موجب عدم صفر شدن تراز عملیاتی، تراز دارایی های سرمایه ای و تراز دارایی های مالی و در نتیجه بی ثباتی اقتصاد و عدم تحقق عدالت در جامعه خواهد شد، گفته می شود.

در این پژوهش به کشف عواملی که زمینه ساز اعوجاج بودجه عمومی کشور پرداخته شد که در چهار طبقه دسته‌بندی و ارزیابی و اولویت بندی شد. آن عاملی که بیشترین تأثیر را در اعوجاج بودجه عمومی کشور داشته است، قوانین و مقررات بودجه عمومی کشور است. با توجه به خلأ قانونی، عدم شفافیت قوانین و مقررات و همپوشانی قوانین و مقررات با یکدیگر در ذیل طبقه قوانین بودجه شاهد عوامل اصلی دیگر چون فرایند، ساختار و منابع بودجه عمومی کشور هستیم. در منابع بودجه عمومی کشور اتکا به درآمدهای نفتی - که دولت ایران را به دولتی رانتیر بدل کرده است - نقصان در نظام مالیاتی کشور، اوراق مالی اسلامی - که نشان از آینده فروشی است - از عوامل برجسته در اعوجاج بودجه عمومی کشور است. از حیث فرایند بودجه که خود به چهار زیر معیار تهیه و تنظیم، تصویب، اجرا و نظارت تقسیم می‌شود، هر کدام مسائل مربوط به خود را در ایجاد اعوجاج بودجه عمومی کشور خواهند داشت. در این بین هماهنگی دستگاه‌های ستادی و اجرایی، نگاه منطقه‌ای نمایندگان مجلس، اصلاحات مجلس، نظام اطلاعاتی و بازخورد حاصل از نظارت بر اجرای بودجه از مهم‌ترین آن‌هاست. ساختار بودجه عمومی کشور با مسائلی چون تکثر دستگاه و شفافیت ساختار تشکیلات بخش عمومی، تطابق مأموریت و فعالیت و دستگاه‌های فاقد ردیف بودجه موجبات اعوجاج بودجه عمومی کشور را فراهم می‌کند.

## منابع

- احمدی، حبیب (۱۳۸۴)، *جامعه‌شناسی انحرافات*، سمت، تهران.
- اربابیان، شیرین؛ قاسمی، محمدرضا و وجیهه وفائی (۱۳۹۱). "بررسی خطای پیش بینی بودجه ایران طی سال‌های ۸۷-۱۳۴۴"، *فصلنامه تحقیقات توسعه اقتصادی*، شماره ۷، صص ۵۱-۶۸.
- آذر، عادل و آمنه خدیور (۱۳۹۶). *بودجه‌ریزی بر مبنای عملکرد پارادایم مدل‌سازی*، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- آذر، عادل و طیبه امیرخانی (۱۳۹۱). *بودجه‌ریزی عمومی: نهادهای عمومی و بودجه محلی*. تهران: سمت.
- آذر، عادل و طیبه امیرخانی (۱۳۹۵). "سیاه‌چاله‌های بودجه در نظام بودجه‌ریزی ایران"، *نشریه مدیریت دولتی*، دوره ۸، شماره ۴، صص ۵۹۰-۵۷۱.

آذر، عادل و علی رجبزاده (۱۳۹۶). تصمیم‌گیری کاربردی رویکرد چند شاخصه (MADM). تهران: نگاه دانش.

آذر، عادل؛ صادقی، آرش و اسداله کردنائیج (۱۳۹۱). "اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر موفقیت کسب و کارهای کوچک و متوسط حوزه فناوری‌های برتر - رویکرد فرایند تحلیل شبکه‌ای فازی"، توسعه کارآفرینی، شماره ۱۶، صص ۱۸۴-۱۶۵.

باباجانی، جعفر و مهدی رسولی (۱۳۹۰). "شناسایی موانع و مشکلات موجود در استقرار نظام بودجه ریزی عملیاتی در دستگاه‌های اجرایی کشور"، پژوهش‌های تجربی حسابداری مالی، سال اول، شماره ۱، صص ۵۰-۳۲.

تیلر، دیچارد (۱۳۹۶). کج رفتاری (شکل‌گیری اقتصاد رفتاری)، ترجمه: بهنام شهانی. تهران: مؤسسه کتاب مهربان نشر.

حسینی نثار، مجید و ابراهیم فیوضات (۱۳۹۰). نظریه‌های انحرافات اجتماعی. تهران: نشر پژوهش‌ها. الراغب الأصفهانی، أبي القاسم الحسين بن محمد (۱۴۱۲ هـ.ق). المفردات فی غریب القرآن، دار القلم، الدار الشامیة، دمشق، بیروت.

رمضانی، محمد تقی (۱۳۸۵) "مروری بر مشکلات و نارسایی‌های بودجه ریزی در ایران"، مجله علوم انسانی، شماره ۶۴، صص ۵۱-۸۸.

الزبیدی، محمد بن محمد و محمد بن یعقوب فیروزآبادی (۱۴۱۴ هـ.ق). تاج العروس فی شرح القاموس. بیروت: دارالفکر.

ساندرز، دیوید (۱۳۹۰). الگوهای بی‌ثباتی سیاسی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

سمرقندی، نصر بن محمد (۱۴۱۶ هـ.ق). تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم، ج ۳. بیروت: دارالفکر.

ضمأهنی، مجید و سعید حجرگشت (۱۳۹۴). "طراحی و تبیین الگوی فرماندهی (رهبری) سردار شهید حسن باقری"، فصلنامه مطالعات مدیریت انتظامی، شماره چهارم، دوره دهم، صص ۵۸۴-۶۰۷. طباطبائی، محمدحسین (۱۳۹۰)، تفسیر المیزان، موسوی همدانی، محمدباقر؛ دفتر انتشارات اسلامی، جلد ۱۳، قم.

الطبرسی (۱۴۱۵ هـ.ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، مؤسسه‌العلمی للمطبوعات بیروت - لبنان.

- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن و محمد شیخ‌زاده (۱۳۹۰). "تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی"، *اندیشه مدیریت راهبردی*، شماره دوم، شماره پیاپی ۱۰، سال پنجم، صص ۱۵۱-۱۹۸.
- فرازمند، حسن (۱۳۹۳). "باج و خراج قدیم و مالیه جدید"، *دنیای اقتصاد*، شماره ۱۳۷۵.
- کوهن، تامس (۱۳۹۱). *ساختار انقلاب‌های علمی*، ترجمه: سعید زیباکلام. تهران: سمت.
- گنجعلی، اسدالله و محمد جوادی (۱۳۹۷). "نقش و کارکردهای نیت در مدیریت اسلامی"، *مدیریت اسلامی*، سال ۲۶، شماره ۲، صص ۱۵۲-۱۸۲.
- محسنی مهر، کیومرث (۱۳۹۵). *اصول بودجه و بودجه عملیاتی*. تهران: انتشارات فرانما.
- مقیم، سیدمحمد (۱۳۹۶). *بودجه‌ریزی دولتی: نظریه‌ها، اصول و کاربرد از تنظیم تا کنترل*، انتشارات نگاه دانش تهران.
- نوبخت، محمدباقر (۱۳۹۱). "مدل مفهومی اصلاح ساختار نظام بودجه‌ریزی کشور"، *راهبرد اقتصادی*، سال اول، شماره ۲، صص ۷-۴۶.
- نیکوکار، غلام‌حسین؛ جلالی، فرزانه؛ فلاح هروی، مهدیه و بیتا مشایخی (۱۳۹۵). "بررسی و شناسایی مشکلات تدوین لایحه تفریغ بودجه"، *مدیریت دولتی دانشکده مدیریت دانشگاه تهران*، دوره ۸، شماره ۲، صص ۳۷۲-۳۴۹.
- نیلی، مسعود؛ نجفی، محمدعلی؛ روغنی زنجانی، مسعود؛ کردبچه، محمد؛ پژویان، جمشید و حسن درگاهی (۱۳۸۳). *طرح اصلاح نظام بودجه‌ریزی کشور، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی*.

Hou Yilin, Lunsford Robin S., Sides Katy C. and A. Jones, Kelsey (2011). "State Performance-Based Budgeting in Boom and Bust Years: An Analytical Framework and Survey of the States". *Public Administration Review*, 71(3). 370-388.

King Nigel and Horrocks Christine (2010). *Interviews in Qualitative Research*, London: Sage.

Rubin Irene S. (2014). *The Politics of Public Budgeting: Getting and Spending, Borrowing and Balancing*, sage Publication.

Stirling Attride, Jennifer (2001). "Thematic Networks: an Analytic tool for Qualitative Research", *Qualitative Research*, Vol. 1 Iss. 3, pp. 385-405.